

Orta Doğu'da Ulus-Devlet, Çoğulcu Kimlik Yapısı ve Jeopolitik Çıkarlar[☆]

Nation-States, Pluralist Identities and Geopolitical Interests in the Middle East

Fulya ÖZKAN^a

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi	
Başvuru	16 Şubat 2021
Kabul	2 Temmuz 2021
Yayın	16 Eylül 2021
Makale Türü	Araştırma Makalesi

Anahtar Kelimeler

Orta Doğu,
Arap Baharı,
Mezhepçilik,
Din,
Jeopolitik

ÖZ

Orta Doğu'da özellikle Arap Baharı sonrasında yaşanan gelişmeler, ağırlıklı olarak din ya da mezhep savaşları gibi kavramlar bağlamında değerlendirilmiştir. Gelişmelerin Avrupa tarihinde yaklaşık dört yüz yıl önce yaşanmış Otuz Yıl Savaşları'na benzetilerek İslam dini içerisindeki bir iç hesaplaşma zemininde analiz edilmesi, sürecin özellikle ilk yıllarında ağırlıklı olarak tercih edilen bakış açısı olmuştur. Bu makalede Orta Doğu'daki devletlerin din merkezli bakış açısı yerine jeopolitik çıkarları gereği karar verdiği ve dış politikasını şekillendirirken din olgusuna araçsal olarak başvurduğu sonucuna varılmaktadır. Bu çerçevede bölgedeki ulus-devletlerin sürekliliği üzerinde durularak İran, Irak ve Lübnan gibi farklı ülkelerdeki dini grupların kendi içerisindeki ayrışmalara ve çoğulcu yapılarına odaklanılmıştır. İkinci olarak, Mısır ve Suriye gibi ülkelerde dini kimlik ile ön plana çıkan gruplar ile seküler denilebilecek yapılar arasındaki çıkar temelli iş birliği ve iktidar ilişkisi değerlendirilmiştir. Son olarak ise Arap Baharı sonrasında bölgesel politikada ön plana çıkan aktörler arasındaki rekabet, din savaşları ve mezhepsel ayrışmanın ötesine geçilerek sosyo-ekonomik unsurlar ve jeopolitik çıkarlar göz önünde bulundurularak ele alınmıştır.

ARTICLE INFO

Article History	
Received	16 February 2021
Accepted	2 July 2021
Available Online	16 September 2021
Article Type	Research Article

Keywords

Middle East,
Arab Spring,
Sectarianism,
Religion,
Geopolitics

ABSTRACT

In the period following the Arab Spring, developments in the Middle East have been mostly evaluated with reference to religious or sectarian wars. Developments have been resembled to the Thirty Years War, which took place some four hundred years ago in Europe, in terms of being an internal feud between different sects of Islam. Instead, this article will argue that Middle Eastern states take foreign policy decisions depending on their geopolitical interests and therefore religion is only used as a tool of foreign policy decisions in order to justify other state interests. For this purpose, the article will emphasize the continuity of nation-states and in that context, focus on the plurality of religious actors within different nation-states like Iran, Iraq and Lebanon. Secondly, the article will analyze the cooperation between different religious and secular groups depending on the competitive relationship of various regional actors in countries like Egypt and Syria. Lastly, the rivalry of various groups during the Arab Spring process will be discussed with reference to both socio-economic issues and geopolitical interests rather than only religious or sectarian wars.

EXTENDED SUMMARY

In the last few decades, there has been a tendency to analyze the political developments in the Middle East with reference to religious arguments. This can be related to a more general shift in the social sciences which, especially with the end of the Cold War, favored explaining social events in terms of identity politics rather than paying attention to socio-economic factors. Therefore, as ethnic and religious conflicts replaced ideological rivalries, the focus of social sciences has also changed in line with the developments on the ground. Middle Eastern studies has been a major

example of this paradigm shift as explanations based on the religious character of the region became more popular. This became especially more visible after the Arab Spring which soon turned out to be a sectarian war between different sects of Islam. However, an alternative perspective can focus on how Arab Spring has roots in the socio-economic conditions of the region as well. Therefore, this article hopes to shift attention from religious arguments to a more nuanced analysis. Arab Spring protests started with socio-economic demands and then developed a political discourse asking for democracy and freedom as demonstrations were violently crushed by the established regimes. Therefore, the protests

[☆] Makalenin kısa bir bölümü, "Orta Doğu Bölgesel Politikasındaki Modern Devlet Sisteminde Din Kavramının Yeri" başlığı ile 14-16 Kasım 2020 tarihlerinde Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü tarafından düzenlenen V. Ortadoğu'da Siyaset ve Toplum Kongresi'nde tebliğ edilmiştir.

^a Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Antalya, **E-Posta:** fulyaozkan@akdeniz.edu.tr **ORCID:** https://orcid.org/0000-0002-3710-5549

turned into widespread civil wars and socio-economic demands were mostly forgotten.

Based on this background, the article will firstly analyze the geopolitical logic of Middle Eastern politics by dividing Middle Eastern states into two major sub-regions: Eastern Mediterranean and the Persian Gulf. In each case, the article will show that regional states take foreign policy decisions based on their geopolitical interests rather than religious identities. In order to make a more nuanced analysis, this section will also focus on the historical background and the geopolitical realities of the region and tie these two factors with some of the current developments.

Depicting the geopolitical map of the region will lead the focus of the article to the continuity and resilience of nation-states and the heterogeneous nature of the religious actors within different nation-states. The heterogeneity of the religious figures will lead us to be more careful when making one-to-one connections between the religious character of the nation-states and their foreign policy decisions. In this context, examples will be given from countries like Iran, Iraq and Lebanon. As for Iran, the article will show how the divide within the religious classes of the country makes it difficult to analyze Iranian foreign policy decisions based only on religious politics. A similar argument will be made in the next sub-section where the plural nature of the main religious figures of Iraq will be discussed. The last example will be given from Lebanon which will demonstrate how there are divides within the different sects of Lebanon and how these differences are related to the wider interests of other regional powers.

In the last section, the article will focus on the Arab Spring and will tie this topic with some major changes in the regional politics of the last few decades. The main arguments of the last section will be based on examples from Syria, Egypt and Saudi Arabia. Syria will provide a good example in order to depict the socio-economic roots of the Arab Spring rather than simplifying this event by identifying it with only sectarian war. A similar argument will be made in the case of Egypt which provides a good example of how analysts should be careful in reducing the Arab Spring developments to a zero-sum game between religious and secular groups. Lastly, the paper will focus on Saudi Arabia and underline several aspects of its divergent character. Then, the paper will end with a short conclusion and make a summary of the main arguments.

In conclusion, this article shows that geopolitical logic and reasoning plays a more important role in Middle Eastern actors' decision-making process in particular and in Middle Eastern politics in general. This leads us to the resilience of nation-states in the region as opposed to the strength of religious identities. One major reason for this lies in the heterogeneous nature of the regional religious actors. Since there is not one unified religious class in most of the Middle Eastern states, this prevents Middle Eastern countries from making foreign policy decisions based on only religious grounds. Moreover, the plurality of religious actors leads some of these states to make political alliances with secular figures in both domestic and foreign policy. This is another reason which leads Middle Eastern states to make decisions on geopolitical grounds rather than ideological or religious reasoning.

1. Giriş

Orta Doğu'da son birkaç on yıldır yaşanan gelişmeleri tahlil ederken ağırlıklı olarak başvurulan kavramlar, din ya da mezhep savaşları olmuştur. Bölgedeki siyasi dinamiklerin İslam dini ile özdeşleştirilmesinin ardında yatan bu bakış açısı, çok büyük oranda Samuel Huntington tarafından *Medeniyetler Çatışması* (1996) adlı kitabında geliştirilmiştir. Söz konusu çalışma medeniyetlerin kendi içindeki çoğulculuğunu, farklı medeniyetlerin tarih boyunca birbirleriyle etkileşim içerisinde olduğunu, medeniyetlerin değişen koşullar sonucunda değişime uğradığını göz ardı ettiği ve birbirleriyle çelişen farklı uygarlık tanımlamaları ile kültürel indirgemecilik yaptığı gibi nedenlerden ötürü eleştirilse de çalışmanın kuramsal etkileri günümüzde hala sıkça tartışılmaktadır (Moazzam, 2017; Mellon, 2001; Fox, 2001; Senghaas, 1998). Bu bağlamda özellikle Arap Baharı sonrasında yaşanan gelişmelerin, Avrupa'daki Otuz Yıl Savaşları'na benzetilerek İslam dünyasının medeniyet-içi hesaplaşması zemininde analiz edilmesi, sürecin ilk yıllarındaki hâkim bakış açısı olmuştur. Avrupa'daki Otuz Yıl Savaşları'nın gerçek anlamda bir mezhep savaşı olup olmadığı tartışmaları bir yana, Avrupa-merkezci bu bakış açısı, Orta Doğu toplumlarını asırlardır süren bir uykudan uyanarak sanki ilk defa demokratik taleplerde bulunmuş bir topluluk olarak yansıtmaktadır (Özkan, 2014). Oysaki Orta Doğu'daki halk hareketlerinin ve demokratik siyasal taleplerin tarihsel arka planını en azından 19. yüzyılda yükselişe geçmiş olan anayasal monarşi hareketlerine ve sömürge karşıtı sürece kadar geri götürmek mümkündür (Dirsehan, 2015: 118). Buradan hareketle bu çalışmada bölgedeki gelişmeleri yalnızca din olgusuna indirgemek yerine bölge devletlerinin jeopolitik çıkarları doğrultusunda hareket edip dini, zaman ve mekâna göre bir dış politika enstrümanı olarak kullandığı ileri sürülmektedir.

Gerges'in ifade ettiği üzere mezhep savaşlarının ardında hem devletler içerisindeki sosyo-ekonomik mücadeleler hem de devletler arasında var olan jeostratejik rekabet yatmaktadır. Dolayısıyla mezhepçilik aslında sadece bağımlı bir değişkendir, yani bir sonuçtur (Gerges, 2014: 29-30). Rorbaek (2019) de benzer şekilde Orta Doğu'daki çatışmaların nedeni olarak dini kimliklerin varlığından ziyade çeşitli kimliklerin siyasetten soyutlanarak eşit temsiliyet hakkına sahip olmamasını görmektedir. Yani şiddete neden olan unsur din değil, demokrasi eksikliğidir. Benzer bir başka bakış açısı da esas sorunun güvenlik eksikliği olduğunu öne sürmüş ve bu durum sürdüğü için dini kimliklerin siyasi çatışmaların parçası haline geldiğini belirtmiştir (Rosen, 2009: 55-56). Bütün bu bakış açılarının ortak noktası ise aslında sorunun mezhepçilikten (sectarianism) ziyade mezhepçileştirme (sectarianization) olduğu şeklinde özetlenebilir. Mezhepçilik, Orta Doğu'daki sorunların kökenini yüzyıllara dayalı teolojik bir ayrışmada görerek kolaya kaçan, tarihdışı ve Oryantalist bir bakış açısını yansıtırken mezhepçileştirme ise gerek sınıfsal gerekse jeopolitik unsurlar üzerinde durarak siyasi bir argüman ön plana sürmektedir (Haşemi et al., 2017: 2-3). Din savaşlarının kaçınılmaz bir durum olmadığını savunan bu yaklaşım, dini unsurlar siyasi angajmanlar çerçevesinde nasıl araçsal olarak kullanılıyorsa bölgesel politikayla alakalı sorunları "mezhepsizleştirme"nin (desectarianization) de bir o kadar mümkün olduğunu ileri sürmektedir. Diğer bir deyişle mezhepçilik, sosyal olarak inşa edildiği için kavramın yapı-sökümüne uğratılması da bir

o kadar mümkündür (Mabon, 2019: 23, 29; Hurd, 2015: 64). Bu arka plan çerçevesinde bu makalede önce bölgenin jeopolitik yapısı tarihi gelişmeler bağlamında incelenecek, ardından bu jeopolitik gerçeklik bağlamında farklı ulus-devletler içerisindeki dini kimliklerin çoğulculuğu ve gerek duyulduğunda farklı mezheplerle yapılan ittifak ilişkilerine dair çeşitli örnekler sunulacaktır.

2. Orta Doğu'yu Doğu Akdeniz ve Basra Körfezi Üzerinden Okumak

2.1. Doğu Akdeniz Jeopolitiği

Doğu Akdeniz'de jeopolitik konumu açısından en şanslı olan ülke, Nil havzasından oluşan kendi alt bölgesinde rakipsiz olan Mısır'dır. Bölgenin görece küçük devletlerinden Lübnan ise hem kendi mezhepsel-etnik yapısı hem de Filistin Kurtuluş Örgütü'nün (FKÖ) etkisi yüzünden iki komşusu olan Suriye ve İsrail arasında bir satranç tahtasına dönmüştür. Ürdün de jeopolitik konumundan ötürü Filistin sorunuyla yakından ilintilidir (Rubin, 2002: 48-49). Nüfusunun çok büyük bir kısmının 1948 sonrasında gelen Filistin kökenli mültecilerden oluştuğu göz önünde bulundurulduğunda Ürdün, iç politikasındaki bu bağlayıcı unsuru, dış politikada genel olarak Batı yanlısı bir çizgi benimseyerek dengelemeye çalışmıştır. Bu bağlamda 1970 yılında yaşanan Kara Eylül, Ürdün siyasetinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. FKÖ'nün yükselen etkisi karşısında bundan sonra Arap milliyetçiliğinden Ürdün milliyetçiliğine kayış yaşayan krallık, 1988'de Batı Şeria üzerindeki hak iddiasından vazgeçerek devletin ana kimliğini Filistin kökenli göçmenlerden 1948 öncesinde Şeria nehrinin doğusunda yaşayan Ürdünlülere kaydırmıştır (Köprülü, 2011: 48).

Doğu Akdeniz'in önemli aktörlerinden Suriye'nin ise tarihsel arka planından ötürü "Büyük Suriye" kurma hedefinde olduğu ve jeopolitik denklemini iki temel stratejiye dayandırdığı söylenebilir. Birincisi etrafındaki İsrail, Filistin, Lübnan ve Ürdün gibi küçük devletleri kendi tarihsel toprağının parçası olarak görmektir. Yani Suriye ile İsrail arasında Arap-Yahudi çatışmasından çok daha öte, hatta ondan bağımsız bir jeopolitik mücadele vardır (Rubin, 2002: 44-45). Suriye'nin 1948 savaşına katılmasından Lübnan iç savaşına yaptığı müdahaleye kadar aldığı birçok dış politika kararını bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Suriye, Lübnan'ı kendi arka bahçesi olarak görmüş ve FKÖ lideri Arafat 1973 petrol krizi sonrasında güç ve meşruiyet kazanmışken onun sadece Filistin'de değil, Lübnan'da da etkisini arttırmasından endişe duymuştur. Bu bağlamda Suriye, 1976'da Lübnan'a asker konuşlandırmış ve 2005 yılında gerçekleşen Refik Hariri suikastına kadar Lübnan'dan çekilmemiştir. Dolayısıyla Lübnan iç savaşı, Suriye'nin "Büyük Suriye" politikasını sürdürmesi için uygun bir zemin hazırlamış ve Suriye, Arap milliyetçiliğinden uzaklaşarak kendi arka bahçesi olarak gördüğü coğrafyada FKÖ lideri Arafat'ın güçlenmesine izin vermemiştir. Bu nedenle Lübnan iç savaşına müdahale ederek ülkenin FKÖ kontrolü altına girmesini engellemiştir (Mercan, 2016: 253).

Suriye'nin ikinci jeopolitik stratejisini Lübnan ve Ürdün'e kıyasla görece daha büyük bir devlet olan komşusu Irak'la yürüttüğü mücadelede görmek mümkündür. Suriye, her iki ülkenin de rejimi ve ideolojisinden bağımsız olarak Irak ile daimî bir güç mücadelesi içerisinde. İki ülkenin de uzun

bir zaman dilimi boyunca Baas partisi tarafından yönetilmesi, bu jeopolitik gerçekliği değiştirmemiş; tam aksine Suriye ve Irak Baas partileri arasında 1966'da yaşanan ayrışma, iki ülke arasındaki jeopolitik rekabeti arttırmıştır. Suriye'de bu tarihten itibaren etkili olmaya başlayan Neo-Baas döneminde parti içerisindeki azınlıkların temsil ettiği radikal sol kesim iktidarı ele geçirmiş; bundan sonra partinin ideolojisindeki Panarabizm etkisini yitirmeye başlarken, Arap sosyalizmine ve Suriye milliyetçiliğine yapılan vurgu artmıştır. Bir başka ifadeyle, Ürdün'de Kara Eylül sonrasında, Filistin'de ise 1967 savaşı sonrasında yaşananlara benzer şekilde 1970'lerde Suriye de Arap milliyetçiliğinden uzaklaşarak kendi ulusal kimliği ile sınırlı bir milliyetçilik anlayışı geliştirmiştir. Dolayısıyla 1960'ların ikinci yarısından itibaren, özellikle de Altı Gün Savaşı sonrasında Panarabizm etkisini yitirirken ulus-devletleri temel alan milliyetçilik yaygınlık kazanmış ve bölgedeki ulus-devletlerin varlığının kalıcı olduğu yeni bir süreç başlamıştır (Bligh, 2014: 202, 209-210, 219; Dodge, 2020: 88). Bu çerçevede Irak'ı çevreleyen İran'ı olası müttefiklerinden birisi olarak gören Suriye, İran-İrak Savaşı'nda diğer Arap devletlerinin aksine İran'ı desteklemiştir. Kimileri bunu Esad'ın Şii kökenine bağlasa da asıl söz konusu olan her iki devletin ortasında yer alan Irak'a karşı yapılan stratejik ittifaktır. Yoksa Suriye'deki seküler Şii kimliği ile İran'daki teokratik rejim arasında jeopolitik ortaklık dışında herhangi bir bağ kurmak oldukça zordur (Büyükkara, 2014: 476). Suriye, benzer şekilde Körfez Krizi sırasında takındığı Irak karşıtı tutum sayesinde de Lübnan iç savaşının kendi lehine sonuçlanmasını sağlamış ve Lübnan'dan çekilmeye zorlanmamıştır. Böylelikle en büyük destekçisi olan Sovyetler Birliği'ni kaybettiği 1990'larda uluslararası yalnızlığını gidermiştir. Bu bağlamda haklı olarak sorulması gereken soru, 2003 işgali sonrasında ortaya çıkan Şii yönetimi altındaki Irak'ın üç ülke arasındaki ilişkiyi nasıl etkilediğidir. Bu soru, ileriki sayfalarda Irak'ın içerisinde yer alan farklı Şii grupların aldığı siyasi pozisyonun incelendiği bölümde tartışılacaktır.

2.2. Basra Körfezi Jeopolitiği

Basra Körfezi'nde de dört sacayağı olan bir jeopolitik durum söz konusudur. Nasıl Doğu Akdeniz'de Suriye ve İsrail arasında etraflarındaki üç devleti (Filistin, Lübnan ve Ürdün) etki altına alma mücadelesi söz konusu ise Körfez bölgesinde de İran, Irak ve Suudi Arabistan arasında küçük emirlikleri kontrol altına alma rekabeti vardır. Bu üç büyük Körfez devleti arasındaki değişen ilişkilere bağlı olarak emirlikler, üç devleti birbiri ile dengelemeye çalışmaktadır. Bu bağlamda Körfez ülkeleri, genel olarak dış politikasını Suudi Arabistan-İran-İrak üçgeni arasında kurulan dengeye göre şekillendirmiştir.

Kuveyt, asıl tehdidi kendisini tarihsel olarak parçası olarak gören Irak'tan hissederken, Şii çoğunluğa sahip Bahreyn için ise esas tehdit algısı İran'dan gelmektedir. Birleşik Arap Emirlikleri 1971'de İngiltere'nin Körfez bölgesinden çekilmesiyle işgal edilen adalar sorunu yüzünden İran'a karşı bir tutum sergilerken, Umman ise tarihsel olarak tarafsızlık politikası izlemiştir. Katar yakın zamana kadar Vahabilik çerçevesinde Suudi Arabistan ile ortak hareket etse de son yıllarda doğal gaz ve enerji politikaları bağlamında İran'a yakınlaşmıştır. Bu genel eğilimlerin haricinde Körfez emirlikleri, tarihsel gelişmeler çerçevesinde zaman zaman politikalarında yumuşamaya

gitmiştir. Örneğin, 1980'lerde devrimci İran'a karşı Irak'ı desteklerken 1990'larda ise bu kez Kuveyt'i işgal eden Irak'ı ana tehdit olarak görmeye başlamışlardır (Rubin, 2002: 45-47). Bu durum, Rafsancani ve Hatemi gibi cumhurbaşkanlarının da etkisiyle İran'ın Arap devletleriyle olan ilişkisinde yumuşamaya neden olmuştur (Başkan: 54).

Söz konusu dinamik denklemde her ülkenin, içerisinde bulunduğu jeopolitik konumu itibarıyla yapısal çıkarları çerçevesinde rekabet içerisinde olduğu ülkeler vardır. Örneğin Katar üzerine odaklanıldığında halkının çoğunluğu Vahabi'dir. Bu nedenle Suudi Arabistan ile ortak bir noktası olsa da Arap Baharı sırasında Suudi Arabistan'ın Müslüman Kardeşler yerine Selefilere desteklemesi, Katar ile arasının açılmasına neden olmuştur. Bu durumun ortaya çıkmasında etkili olan unsurlardan birisi, Katar'daki Vahabiliğin tarihsel olarak Basra körfezi üzerinden dünya ticareti ile bağlantılı bir noktada bulunduğu için Necd merkezli Vahabiliğe kıyasla daha kozmopoliten olmasıdır. Katar'da yaşanan bu dönüşümün ve Katar'ın dış politikada Suudi Arabistan'dan bağımsız hareket etmesinin 1995 yılında yaşanan yönetim değişikliği ile başladığı da söylenebilir. 2013'te ise Katar Şeyhi, görevini oğluna devrederek bölgede kendi isteğiyle görevinden ayrılan ilk devlet başkanı olmuştur (Kılınç, 2000: 25; Yiğit, 2014: 171-172). Katar'ın Türkiye, İran, Müslüman Kardeşler ve Hamas'a yönelik olumlu tutumu ise özellikle Arap Baharı sürecinde Suudi Arabistan ile kriz yaşamasına neden olmuştur. 2017'de Suudi Arabistan, Mısır, Birleşik Arap Emirlikleri ve Bahreyn, Katar'ı ticari abluka altına almış; bu kriz, Körfez İş Birliği Konseyi içerisindeki petrol ve doğal gaz üreticileri arasında yaşanan rekabetin göstergesi olarak yorumlanmıştır. Dolayısıyla Katar krizi, Orta Doğu'daki gelişmeleri anlamamız için mezhep savaşlarının yeterli bir ölçüt olmadığını göstermektedir. Eğer öyle olsaydı her ikisi de Vahabi olan Suudi Arabistan ve Katar'ın ortak hareket etmesi gerekirdi. Bunun aksine İran'la ortak yataklardan doğal gaz çıkartan Katar ile Suudi Arabistan arasında ekonomik bir rekabet olduğunu söylemek mümkündür. 2021'in başında imzalanan antlaşma ile Katar'a yönelik ticari ablukanın sonlandırılması noktasında önemli bir adım atılsa da krizin bütün boyutlarıyla bittiğini söylemek için henüz erkendir. Dolayısıyla Oktav'ın da dediği gibi bölgede sadece Sünni-Şii değil Sünni-Sünni ayrışması da yaşanmaktadır (Oktav, 2019: 183).

2.3. Evrensel İdeolojilere Karşı Yerel Milliyetçilik ve Ulus-Devletlerin Kalıcılığı

Yukarıda ele alınan jeopolitik durumdan ötürü bölge ülkelerinin kendi çıkarları dahilinde karar verdiği ve bu ülkelerde ortaya çıkan İslamcı hareketlerin de bölgenin bu gerçekliğini kabul edip evrensel bir İslam devleti kurma idealinden uzaklaşarak, içerisinde buldukları ulus-devletlerin sınırları çerçevesinde hareket ettiği söylenebilir. Pek çok İslami örgüt, günümüzde iç politikaya şekil veren önemli aktörler haline gelmiştir. Dolayısıyla ulus-devlet kavramını, aslında dinin ümmet ve Dar'ül Harp/Dar'ül İslam anlayışlarına ters gören pek çok İslami akım, hareket alanlarını kendi devletleriyle sınırlandırma yolunu seçmiştir. Bu nedenle Orta Doğu'daki din ile milli kimlikleri birbirine zıt kavramlar olarak düşünmemek gerekir (Milton-Edwards, 2005; Haşemi et al., 2017; Halliday, 2000). Aksine, yapılan araştırmalar bölge insanının kendisini Arap ya da Müslüman'dan önce

vatandaşı oldukları ulus-devlet kimliği ile tanımladıklarını göstermektedir (Bayat, 2016: 382; Gerges, 2014: 39). Hatta ulus-devlet kimliğine öncelik tanınması, sadece bölgedeki İslami hareketler için değil, sol ideolojilerden etkilenen toplumsal hareketler için de geçerlidir (Bayat, 2006: 75). Bu bağlamda din için mücadeleyi anti-empyralist söylemlerle harmanlayan Hizbullah ve Hamas gibi İslami hareketlerin Batılı devletler tarafından hedef alınması şartıdır. Zira bu tür yapılanmaların toplumsal hafızasında, İslam dininin sömürgecilikle savaşmanın bir yolu olduğuna dair kökenleri 19. yüzyıla kadar dayanan bir inanç yatmaktadır (Haddad, 2020: 129).

Tam aksi yönde ise dini kullanan terör örgütleri kültürel kimlikler üzerine kurulu bir söylem geliştirerek, toplumsal eşitsizliklerin ardında yatan sorunların görülmesini engellemekte ve dolayısıyla dolaylı yollarla da olsa küresel ekonomiyi güçlendirmektedir. Hatta radikal unsurlar, empyralist amaçlarla yapılan müdahalelere zemin hazırlamaktadır (Amin et al., 2006: 13-14). Ancak Roy, ulusal bağlam içerisinde hareket eden İslami hareketlerin aksine cihatçılığın toplumsal bir hareket olmadığını İran'daki gibi bir devrime neden olamayacağını, dolayısıyla toplumsal güvenlik sorunları yaratabileceğini, ancak jeostratejik bir tehdit oluşturamayacağını söylemektedir. Çünkü ortada savaşılacak ne bir devlet ne de bir toprak parçası vardır. Dolayısıyla İran devrimi gibi istisnalar dışında İslamcılığın etkisi kısıtlı kalmıştır. Gündelik hayatı ve adetleri etkilemekte, ancak bölgesel güç dengelerini ve sınırlarını değiştirmekte etkisiz kalmaktadır. Bunun da en önemli nedenlerinden birisi, günümüzdeki İslami hareketlerin Panislamist olmaktan öte ulus-devlet sınırları içerisinde hareket eden milliyetçi akımlar olmasıdır (Roy, 1994; Roy, 2013). Örneğin İran-İrak savaşı İslami devrimin yayılmasından ziyade bölgede milliyetçi duyguların yeniden güçlenmesine katkı sunmuştur (Bayat, 2016: 369, 372). Hatta ordusunun %80'i Şii'lerden oluşan Saddam Hüseyin, bu yüzden savaş sırasında İran ve Araplar arasındaki etnik farklılıklara dikkat çekmiştir (Lai, 2006: 26; Hiltermann, 2007: 798-799).

Zubaida'ya göre de gerek Müslüman Kardeşler hareketine gerekse İran devrimine bakıldığında sürece hâkim olan söylem, yabancı etkisine karşı milliyetçi ve anti-empyralist bir ton taşımaktadır. Dolayısıyla bu hareketleri aynı zamanda ulusal olarak değerlendirmek mümkündür. Hatta bu durum, sadece siyasal İslam'ın yükselişe geçtiği 1970'lerle sınırlı bir husus olarak da kalmamıştır. İslam dünyasında ümmet birliğine karşı ulus-devlet modelinin kök salmadığını iddia edenlere karşı geçmişten verilebilecek en iyi örneklerden birisi, 1924'te hilafetin kaldırılmasına rağmen bunun İslam dünyasında büyük bir infial uyandırmamış olması ve alternatif halifelikler yeşertme girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanmasıdır (Zubaida, 1994: 90, 253). Bu bağlamda Haşemi ve Suud aileleri arasında yaşanan rekabet ön plana çıkmış ve Suud ailesi, Şerif Hüseyin'in kendisini halife ilan etmesi üzerine 1925'te Hicaz Krallığı'nı kendi topraklarına katmıştır. Hatta daha da geriye gidilecek olursa İslamiyet'teki mezhep ayrışmasının çıkış noktası dahi bu duruma örnek gösterilebilir. Sünnilik ve Şiilik arasındaki ayrım, dini içeriğe dair öğretisel bir farklılık olmaktan ziyade halifenin kim olacağı ve nasıl seçileceği üzerinden gerçekleşen siyasi bir iktidar mücadelesi olmuştur (Gerges, 2014: 41). Nitekim Orta Doğu halklarının kendisi de günümüzde artan

çatışmaların sebebi olarak iki mezhep arasındaki inanç farklılıklarından ziyade (%25) siyasi rekabeti (%49) görmektedir (Gengler, 2020: 112).

1948 savaşı ise İslamcılık gibi evrensellik iddiası bulunan bir başka ideoloji olan Panarabizm yüzünden Arap devletleri arasında var olan rekabeti açıkça ortaya koymaktadır. Savaş sonrasında Gazze Şeridi, Mısır yönetimine bırakılmıştır. Batı Şeria ve Doğu Kudüs ise Ürdün kontrolünde kalmış; hatta Ürdün 1950’de bu toprakları ilhak ettiğini açıklamıştır. Suriye’nin ise çabası, 1916’daki Arap isyanının liderlerinden olan Ürdün Kralı Abdullah’ın Suriye, Lübnan ve Filistin topraklarından müteşekkil büyük bir Arap devleti kurma arzusunu engellemek olmuştur. Dolayısıyla Cumhurbaşkanı Kuvvetli, savaşa dâhil olarak Filistin’e yardım etmekten ziyade Suriye’nin varlığını göstermek istemiştir. Yoksa Mısır ve Ürdün’e kıyasla savaşa oldukça az asker göndermiştir. Bu yüzden Mısır ve Ürdün’ün aksine herhangi bir toprak kazanımı olmasa da Ürdün Kralının Panarabist politikasını uygulamak için İsrail’in kurulmasını uygun bir zemin olarak fırsata çevirmek istemesinden kaygılanmış; dolayısıyla savaşa katılmazsa Suriye’nin Panarabizm’in liderliğini yapma yarışından soyutlanacağını öngörerek bu duruma karşı bir ön alma gerekliliği ile savaşa dahil olmuştur (Yavuz, 2016: 364). Dolayısıyla II. Dünya Savaşı sonrasında Arap Birliği kurulmuş olsa da üye devletlerin kendi çıkarlarının peşinden koşması, Filistin sorununa kalıcı çözüm getirmelerini engellemiştir. Savaşın sonunda ele geçirilen toprakların da gösterdiği gibi Arap devletleri savaşa Filistin’i korumaktan ziyade kendi ulusal çıkarları için katılmıştır (Koldaş, 2014: 9). Daha 1948 yılında bile gözlemlenen bu durum, yukarıda da ele alındığı gibi 1967 savaşı sonrasında ise iyice gün yüzüne çıkmıştır.

3. Bölgesel Aktörlerin Çoğulcu Yapısı

3.1. İran’da Mollalar Arasındaki Ayrışma

Orta Doğu’daki ulus-devletlerin varlığı ve nasıl bir jeopolitik bağlamda hareket ettikleri yukarıdaki bölümde ele alındıktan sonra devlet içi dinamiklerin analiz edilmesi ve İslami hareket ve aktörlerin kendi içerisinde bütünlükçü bir yapı sergilemediğinin ortaya konulması, bölgedeki gelişmeleri sadece mezhep savaşları üzerinden dini vurgularla okumanın yeterli olmayacağını bu kez ulus-içi bağlamda gösterecektir. İran’da 1979 devriminden kısa süre sonra mollalar arasında bir ayrışma yaşanmış ve devrime liderlik eden ulema içerisinde üç farklı eğilim ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi reformist kanattı. Bu kanat, Batı karşıtı bir dış politika, ekonomide toprak reformu, iç politikada ise ulemanın siyasetten uzak durması taraftarıydı. İkinci grupta yer alan pragmatistler ya da realistler, liberal ekonomiden ve dış politikada uluslararası sistemle bütünleşmekten yanaydı. Üçüncü grup ise muhafazakârlardı. Vakıflar sayesinde sahip oldukları ekonomik gücü ne reformistlerin toprak reformu ne de pragmatistlerin liberal politikası yüzünden kaybetmek istemeyen ve Humeyni çizgisini devam ettirmek taraftarı olanlardan oluşuyordu (Taşkın, 2014: 221-227; Turan, 2007: 260; Achcar, 2004: 91-93). Bu ayırım, devrimin hemen akabinde, 1980’li yıllarda net şekilde gözlemlense de 1990’lardan itibaren Soğuk Savaş’ın bitmesi ile toprak reformu gibi politikaların etkisini yitirmesi neticesinde günümüze kadar devam ettiği üzere genel olarak reformcular ve muhafazakârlar olarak adlandırabileceğimiz

iki grup şeklinde varlığını sürdürmektedir. Dolayısıyla İran’da “rejim içi muhalefet” ile “rejim karşıtı muhalefet” şeklinde iki farklı muhalif grup olduğunu unutmamak gerekir (Sinkaya, 2014: 561).

Zamanla muhafazakâr kesim içerisinde de önemli bir dönüşüm yaşanmıştır. Din adamları arasında siyasetten uzak durulması gerektiğini düşünenler arttıkça, muhafazakarlığın temsilcileri mollalardan Ahmedinecad gibi Besiç ve Devrim Muhafızları kökenli askeri kuşağa kaymıştır. Ahmedinecad, devrim sonrası İran’ın din adamı kökenli olmayan ilk cumhurbaşkanıydı. Onun döneminde bürokrasinin önemli kademelerinde devrim muhafızlarının yer edinmesinin öne açılmıştır. Bu husus, Ahmedinecad’ın dış politikaya bakış açısını da etkilemiştir. İran’da asker kökenli bürokratik kanat, gerek iç gerekse dış politikada sert tutum takınılmasından yanadır. Dolayısıyla İran bu dönemde temel dış politika aracı olarak diplomatik müzakere ve uzlaşmayı değil, güç artırımını ve caydırıcılığı tercih etmiş; bu husus kendisini en bariz şekilde nükleer krizde göstermiştir (Turan, 2007: 260-264; Taşkın, 2014: 261). Dolayısıyla günümüzde İran’da sertlik yanlısı politikaları destekleyenler sadece din adamlarından oluşmamakta, aynı zamanda İran’daki rejimin savunuculuğunu yapma görevi askeri bürokrasi tarafından da üstlenilmektedir.

Şiiliği aynı zamanda milli bir kimlik haline getiren İran, bu mezhebe olan bağlılığını bir nevi “sekülerleştirerek” ulusal çıkar bağlamında araçsallaştırarak kullanmaktadır. İran, dış politikada ideolojik davranmadığı için devlet aklı ilkesi çerçevesinde rasyonellikle hareket etmekte; böylece Şiilik dünyevileştirilmektedir. Dolayısıyla devrimden sonra her ne kadar devrimi yayma söylemi kullanılsa da gerçeklikte ulus-devlet normları içerisinde hareket edilmiş ve Şiilikten ziyade İran’ın ulusal çıkarı gözetilmiştir. Dolayısıyla devlet ve siyaset, dinin üzerinde yer almıştır. İran’ın çıkar temelli bir dış politika çizgisinin olduğunun en açık kanıtlarından birisi, kendisi gibi Müslüman bir devlet olan Pakistan’a karşı Hindistan ile kurduğu ilişkidir (Sarı, 2015). İran’ın reel politika izlediğinin göstergelerinden bir diğeri, Azerbaycan’a karşı Ermenistan’ı desteklemesidir. Yani İran için devlet çıkarı Azerbaycan’la ortak kimliği olan Şiiliğin çıkarından önce gelmektedir (Şahin, 2011: 180-181). Keza İran, Hamas gibi Sünni örgütleri desteklemekten de geri durmamaktadır (Salloukh, 2013: 37; Hiltermann, 2007: 805). İran, ayrıca Çeçen meselesini de Rusya’nın iç sorunu olarak değerlendirmiştir. İran’ın Çin ile ilişkisi de reel politika mantığı üzerine kurulmuş ve İran, Çin’in Uygurlara yönelik politikasını eleştirmekten kaçınmıştır (Kelkitli, 2014: 224-225, 228-229; Bekcan, 2014: 179; Gündoğan, 2016: 223, 416). Tüm bunlar, İran’ın anayasasında yer alan ve dış politika amaçlarından biri olan dünyadaki tüm Müslümanların haklarını koruma ilkesi ile çelişmektedir (Okyar, 2015: 65-66; Kelkitli, 2014: 217).

3.2. Irak’ta Şiiler Arasındaki Ayrışma

Irak’taki Ayetullahlar arasında ise ekonomi veya dış politika konusundaki rekabetten daha derin bir ayrışma söz konusudur. İran’daki Şii kimliği, İran’ın milli kimliği haline gelmiştir ve bu iki kimlik birbirine rakip olmaktan ziyade birbirini tamamlar niteliktedir. Irak’ta ise durum daha farklıdır ve bazı önde gelen dini liderler açısından Arap ya da Irak milliyetçiliği daha ağır basmaktadır. Bu bağlamda günümüzde Irak’taki Şii ulema arasında birbirinden farklı

birkaç eğilim ön plana çıkmıştır. Ayetullah Sistani ekolü, Iraklı Şiiilerin bir kısmının ABD işgaline karşı silahlı mücadele yürütmesini engellemiş ve bir an önce seçim düzenlenmesini talep etmiştir. Dolayısıyla Sistani'nin 2003 sonrası Irak siyasetinde İran'dan ziyade ABD yanlısı tutum sergilediği söylenebilir. Nitekim Sistani, Humeyni'nin Şii öğretisine eklediği velayet-i fakih anlayışına karşı çıkmasıyla bilinmektedir. Humeyni'nin din adamlarının siyasete etkin şekilde katılmasını savunması ve kayıp imam gelmeden din devletini kurması, pek çok molla tarafından eleştirilmiştir. Bu bağlamda Sistani, din adamlarının siyasetteki etkin rolünün özel hukuk ile sınırlandırılması gerektiğini düşünen ve Velayet-i Fakih teorisine karşı çıkanlar arasında yer almaktadır (Şahin, 2011: 185-188, 190; Gündoğan, 2016: 394). Sadr hareketi ise Sistani'nin pasif tutumunu yeterli bulmamış ve kurduğu Mehdi Ordusu ile ABD işgaline karşı silahlı direniş yolunu tercih etmiştir. Sadr, günümüzde Irak siyasetinde halen en etkili ve en önemli dini-siyasi liderlerden birisidir. Gerek ABD'nin gerekse İran'ın Irak üzerinde kurduğu etkiden rahatsızdır. El Hekim grubu ise ABD işgaline karşı durarak daha çok İran yanlısı bir tutum sergilemiştir (Mansfield, 2012: 554-557; Salihi, 2014: 115, 122, 125; Gündoğan, 2016: 194; Şahin, 2011: 190).

2003 işgalinin sonuçlarından birisi, Irak yönetiminin çoğunluğu oluşturan Şiiilerin kontrolüne girmesini sağlayarak İran ve Irak arasında yakınlaşmaya yol açması olmuştur. Bu durum, makalenin ilk kısmında ele alınan Orta Doğu jeopolitiğinde önemli bir değişikliğe yol açmıştır. Daha önce de değerlendirildiği gibi İran ve Suriye, tarihsel olarak her ikisinin ortasında yer alan Irak'a karşı bir tutum sergilerken 2003 işgali sonrasında ilk defa bu üç devlet arasında bir ortaklık kurulması için fırsat doğmuştur. Ancak diğer yandan Ayetullahların 2003 sonrasında Irak yönetiminde elde ettiği nüfuz göz önünde bulundurulduğunda her ikisi de Şiiliği temsil eden Irak ve İran arasında bu konuda bir liderlik savaşının doğduğu da söylenebilir. Bu noktada Irak, Arap Şiiliğinin öncülüğünü yaparak İran tekelindeki bölgesel aktör olma iddiasını kırmak için çabalamaktadır. Bunda, İran devrimi sonrasında Şiiliğin merkezi haline gelen Kum kenti yerine köklü bir geçmişe sahip olsa da özellikle Baas döneminde örselenen Necef merkezli Şiiliğin ön plana çıkması etkili olmuştur (Şahin, 2011: 189-190; Büyükkara, 2014: 472-473; Gündoğan, 2016: 392). Başka bir deyişle, İran ve Irak Şiiliği arasında Kum ve Necef merkezli bir rekabet söz konusudur. Irak Şiiliği, Arapları temsil ederken İran Şiiliği Fars kökenlileri temsil etmektedir. Bu bağlamda 1979 devriminden sonra üstünlük İran'a geçse de 2003 sonrasında Irak Şiiliği yeniden güçlenmeye başlamıştır. Dolayısıyla Irak ve İran Şiiliği arasında öğretisel olmaktan ziyade Arap ve Fars milliyetçiliği arasındaki rekabet olarak görülebilecek bir farklılık vardır. Böylece Irak işgali ile Saddam yönetimi yıkılarak kısa vadede İran'ın işine gelen bir politika izlenmiş olsa da uzun vadede Irak'taki Necef merkezli Arap Şiiliğinin canlanmasına fırsat verilerek İran'ın elindeki en önemli dış politika araçlarından birisini zayıflatma potansiyeli doğmuştur. Nitekim son yıllarda özellikle Şii çoğunluğun yaşadığı Irak'ın güneyindeki Basra vilayetinde yaşanan protesto gösterileri, Irak yönetiminin İran etkisi altına girmesine yönelik tepki mahiyeti taşımaktadır.

Irak'la ilgili son olarak 2010'da düzenlenen seçimlere değinmek de faydalı olabilir. Seçimi seküler Iraklıların desteklediği Allavi liderliğindeki liste kazanmış, ancak tek başına hükümeti kurmayı sağlayacak çoğunluğu elde edemediği için neticede Şii milliyetçisi Maliki yeniden başbakan olmuştur. Ancak hükümeti kuramasa da ister Sünni ister Şii olsun seküler Iraklıların desteklediği hareketin seçimi birinci sırada tamamlaması, Orta Doğu'da dini kimliklerin yanı sıra ulus-devlet kimliğinin de halen ağır bastığını gösteren önemli örneklerden birisi olmuştur. Dolayısıyla Irak'ta sadece Şiilik üzerinden hareket eden değil aynı zamanda içerisinde seküler tonlar da barındıran milliyetçi bir kanat olduğunu unutmamak gerekir.

3.3. Lübnan'da Mezhepler İçerisindeki Ayrışma

Lübnan'da da İran ve Irak'ta olduğu gibi dini kimliğe sahip siyasi aktörler, kendi içerisinde birden fazla eğilim barındıran oldukça karmaşık ve dinamik bir yapıya sahiptir. Konfesyonalist anlayış çerçevesinde Lübnan'ın tüm siyasi sistemi mezhepsel kotalar üzerine kurulmuş olsa da birbirinden çok farklı mezhepler arasında siyasi ittifak girişimlerinin var olması, sadece dini argümanlar temel alınarak yapılacak tahlilleri yetersiz kılmaktadır. Dolayısıyla İran ve Irak'taki mollalar sınıfının kendi içerisinde bir bütün olarak ele alınmaması gerektiği gibi, Lübnan'daki farklı mezhepler de kendi içlerinde bölünmüştür.

2005'te Refik Hariri'nin suikasta kurban gitmesi sonrasında gerek Lübnan kamuoyundan gerekse uluslararası arenadan gelen baskı sonucunda Suriye, 1976'dan beri devam eden işgale son vermek zorunda kalmıştır. Bu sayede Hariri suikastı, Suriye karşıtı muhalif hareketlerin bütünlük kazanmasına neden olmuş ve Lübnan'da pek çok gösteri düzenlenmeye başlanmıştır. Bunlar arasında, 8 Mart 2005'te toplanarak siyasi sistemde adaletli temsil edilmedikleri gerekçesiyle mezhepsel kota sisteminin kaldırılmasını ve Suriye'nin Lübnan'dan çekilmemesini talep eden Şiiiler de vardı. Altı gün sonra ise 14 Mart'ta bu kez Suriye'yi protesto eden geniş çaplı bir gösteri düzenlenmiştir. Bu tarihten sonra bu iki grup, Lübnan siyasi tarihinde halen aynı isimlerle anılan 8 ve 14 Mart hareketleri olarak anılmaya başlanmıştır.

14 Mart Hareketi içerisinde Lübnan'daki en büyük Hıristiyan grup olan Maruniler de yer almaktaydı. Ancak kısa süre sonra Maruniler arasında önemli bir ayrışma yaşanmıştır. Lübnan siyasi tarihinde Marunilerin önde gelen isimlerinden olan Michel Aoun, Suriye'nin 2005'te Lübnan'dan çekilmesi sonrasında siyasi çizgisinde radikal bir değişikliğe gitmiş ve Hizbullah ile uzlaşma sağlamıştır. Günümüzde Lübnan Cumhurbaşkanı olan Aoun ile Hizbullah arasındaki bu uzlaşma halen devam etmektedir. Diğer yanda ise önde gelen Maruni ailelerinden olan Cemayeller'in 1936'da kurduğu Falanjist Kataeb Partisi bulunmaktadır ve bu parti, 14 Mart Hareketi içerisinde yer almaktadır. Dolayısıyla Lübnan'da var olan siyasi kutuplaşmayı basit şekilde mezhepsel dağılım üzerinden anlamlandırmak mümkün değildir. Maruniler içerisinde hem 8 Mart'ı hem 14 Mart'ı destekleyen iki farklı kesim bulunmaktadır. Bu ayrışmanın ardında ise bölgedeki mezhep savaşlarından ziyade jeopolitik rekabet yatar. 8 Mart Hareketi, Lübnan'ın bölgesel politikada Suriye ve İran'a yakın durması gerektiğini savunurken, 14 Mart koalisyonu ise Suudi Arabistan ve Batıyı desteklemektedir.

Benzer şekilde Lübnan Ermenilerini temsil eden partiler de bu iki hareket içerisinde farklı taraflarda yer almıştır. Lübnanlı Dürzilerin önde gelen temsilcilerinden olan Canbolat ailesinin kurduğu İlerici Sosyalist Parti ise bölgede değişen siyasi bağlama göre pozisyonunu belirlemekte ve zaman zaman Suriye karşıtı, zaman zamansa Suriye yanlısı bir tutum sergilemektedir. Rakip Dürzi aileler ise Canbolatların aldığı tavra göre karşı cepheye yer almayı tercih etmektedir (Atlioğlu, 2015). Yani Lübnanlı Dürziler içerisinde de aynen Maruniler ve Ermeniler için geçerli olduğu gibi tek bir cephe yoktur. Aynı mezhep içerisinde yer alan güç odakları arasındaki iktidar mücadelesi, mezhepler arası ittifaklara yol açmaktadır. Dolayısıyla Lübnan siyasetinin sadece mezhep çatışması üzerinden anlaşılması mümkün değildir.

4. Arap Baharı

4.1. Suriye Arap Baharının Ekonomi Politigi

Arap Baharı sırasında yaşanan gelişmeler ise farklı dini ve seküler kimlikler arasında oluşan siyasi ittifak kurma eğiliminin bu dönemde de devam ettiğini göstermektedir. Suriye’de Arap Baharı, kısa sürede iç savaşta evirildiği için yapılan analizlerin çoğu, konuyu mezhep savaşları üzerinden değerlendirmeye odaklanmıştır. Ancak ilk günlerde düzenlenen eylemlerde atılan sloganlar, göstericilerin çoğunun ekonomik nedenlerden ötürü sokağa çıktığını göstermektedir (Gelvin, 2014: 67). Zaten isyanın başladığı yer de Baas Partisi’nin güçlü olduğu Dera kentiydi. Dolayısıyla olayların çıkış noktasının ekonomik olduğunu unutmamak gerekir. Suriye’de 2005’te Lübnan’dan çekilmenin ardından başlayan iktisadi daralma, 2007-2010 yılları arasında artan kuraklık neticesinde daha da ciddi boyutlara ulaşmıştır. Bu yüzden kırsal nüfus içerisinde işsizlik artmış, tarımla geçimini sağlayamayanlar kentlere göç etmiş, 2003 işgali sonrasında artan Iraklı göçmenlerin de etkisiyle kentlerde kiralar yükselmiştir. Tüm bunlar Baas’ın kalkınma politikası sayesinde destek aldığı kırsal kesimle arasında oluşturduğu bağın kopmasına ve rejimin toplumsal desteğinin azalmasına neden olmuştur (Demirtaş, 2014: 166; Süer, 2012: 9, 14).

Kısa süre sonra ise isyanların sosyo-ekonomik talepler odaklı olmaktan çıkması ve radikal İslamcı grupların ön plana çıkmasıyla sadece Nusayriler, Dürziler, İsmaililer ve Hıristiyanlar değil kentli seküler Sünni kesim de rejime bağlılık göstermeye başlamıştır (Özdemir, 2016: 343; Gerges, 2014: 35). Bu gruplar için Esad rejimi, seküler Suriye kimliğinin güvencesi olarak görülmüştür. Dolayısıyla Suriye’deki gelişmeleri basit şekilde Sünni-Şii çatışması olarak değerlendirmek yanlış olacaktır. Bu durumu anlamak için Suriye’nin yakın tarihine göz atmak gerekir. Suriye’ye Körfez ülkelerinden gelen yardımlar, İran-Irak savaşı sırasında Suriye ile ayrı tarafları desteklemeleri ve özellikle 1986 sonrasında düşen petrol fiyatları neticesinde 1980’lerde azalmıştır. Benzer şekilde Sovyetler Birliği’nden gelen yardımlar da gerek Afganistan savaşının yarattığı ekonomik yük gerekse Gorbacov’un farklı bir dış politika anlayışı izlemesi yüzünden kesintiye uğramıştır. Bu durum, Suriye’nin iktisadi sıkıntılar yaşamasına neden olmuş; bunun üzerine Hafız Esad, infita adı verilen liberal ekonomi politikası yönünde reformlar yapmaya başlamıştır (Lobmeyer, 2007: 106-107). Siyasi anlamda ülkenin demokratikleşmesini sağlayacak herhangi bir reform yapılmazken, mezhep farklılığı gözetilmeksizin

iş adamlarıyla iktisadi alanda iş birliği yapılmıştır. Bu bağlamda Baas rejiminin Şam ve Halep gibi büyük kentlerde yaşayan Sünni kökenli iş çevrelerinin desteğini almaya başladığı ve bunun çok büyük oranda Arap Baharı sürecinde de devam ettiği söylenebilir. Dolayısıyla Suriye, Orta Doğu’daki seküler ve dini kimliklerin birbirine karşıt ikilikler olarak değil, tam aksine siyasi ve sosyo-ekonomik gerçeklikleri de göz önünde bulundurarak dinamik ve geçişken bir bağlamda ele alınması gerektiğini göstermektedir (Dodge, 2020: 86; Haddad, 2017: 369).

4.2. Mısır’da Arap Baharı Süreci

Mısır’da ise Arap Baharının en önemli dönüm noktalarından birisi olan 2013 askeri darbesi, genel olarak Müslüman Kardeşler yönetimine karşı seküler Mısırlıların desteğini almış olarak lanse edilmiştir. Bunda Cumhurbaşkanı Mursi’nin aldığı bazı iç politika kararları etkili olmuştur. Mursi, 2012’de çıkarttığı iki kararname ile önce aldığı kararları yargı denetimi dışarısında bırakmış, ardından yasama yetkisini şahsında toplamıştır (Khoshrokhavar, 2014: 159; Demirtaş, 2014: 171). Bunun üzerine başlayan gösteriler neticesinde yapılan askeri darbe ile Müslüman Kardeşler iktidardan uzaklaştırılmıştır. Ancak bu noktada darbenin ardında yatan siyasi ittifakı incelemek gerekir. 2013 darbesi sadece Mısır’daki seküler kesimler tarafından değil, İslamcı Selefî El Nur Partisi tarafından da desteklenmiştir.

El Nur partisi, Mübarek rejiminin devrilmesinden sonra düzenlenen seçimde Müslüman Kardeşlerden sonra en çok oyu alan ikinci parti olmuştu. Aşağıda ele alınacağı üzere Selefîler’in Mısır’da gösterdiği bu başarının ardında Suudi Arabistan’ın desteği yatmaktadır. Dolayısıyla Selefîlerin darbeye verdiği desteği anlamak için Mursi’nin aldığı dış politika kararlarına da odaklanmak gerekir. Darbenin ardında yatan dış politika gündemine ve ekonomi politikasına bakıldığında Mursi’nin Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ile imzalanan doğalgaz antlaşmasını veya İsrail’e ucuz doğalgaz satışını iptal etme yönünde çalışmalar yürüttüğü görülmektedir. Mursi, ayrıca İran donanmasının Süveyş kanalından geçmesine de izin vermiştir (Şen, 2012: 103). Bu gelişme, İran’ın Akdeniz’e erişimini kolaylaştıracak çok önemli bir hamle olarak nitelendirilmiştir. Bu bağlamda İran, Suriye politikası yüzünden Türkiye ile ayrışma yaşasa ve Müslüman Kardeşlerin ABD ile ilişkileri sürdürme politikasından hoşnut olmadığı için 2013 darbesine karşı sessiz kalsa da (Sinkaya, 2014: 572) Arap Baharının ilk döneminde yaşanan gelişmelerin Türkiye, İran ve Mısır arasında ortaklık kurmak için uygun bir zemin hazırladığı söylenebilir (Mostafa, 2014: 97-98). Bölgesel anlamda etkin olan bu üç devletin bir araya gelme ihtimali, Orta Doğu’daki dinamikleri sarsarak çok farklı bir bölgesel politikanın ortaya çıkmasına yol açabilirdi. Türkiye’nin 2000’li yılların başında yaptığı Orta Doğu açılımı gibi Arap devletlerinin liderliğine soyunabilecek Mısır ile İran arasında da bir yakınlaşma yaşanması durumunda bu üç aktör bölgesel gelişmelere şekil verebilecek bir potansiyele erişebilirdi. Dolayısıyla Mısır’da 2013’te gerçekleşen darbenin ardında yatan nedenler arasında sadece Müslüman Kardeşler yönetiminin aldığı iç politikaya dair kararlar değil aynı zamanda dış politikaya dair Orta Doğu’daki jeopolitik dengeleri derinden etkileyecek ve değiştirebilecek gelişmeleri de göz önünde bulundurmak gerekir. Nitekim darbenin hemen akabinde Suudi Arabistan, Mısır’a 5 milyar

dolarlık yardım sözü vermiştir (Yiğit, 2016: 496). Pek çok Körfez emirliği de darbe yönetimine mali destek veren ülkeler arasında yer almıştır (Erboğa, 2016: 16). Bu yüzden Selefilere karşı darbeye verdiği desteğin ardında, Müslüman Kardeşler yönetiminin bölgesel politikayı dönüştürücü nitelikte aldığı kararların yattığını unutmamak gerekir.

Selefiler, Mısır'da Enver Sedat döneminden itibaren Müslüman Kardeşlere karşı bir denge unsuru olarak desteklenmeye başlamıştır (Yaylacı, 2014: 143). Bu süreç, başka bir bağlamda da olsa 1990'larda da devam etmiştir. Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile dünya genelinde esen neoliberal dalga beraberinde demokratikleşme hareketlerini getirirken, Orta Doğu coğrafyasında ise Batı destekli otoriter rejimler varlığını sürdürmüştür. Bu duruma bir tepki olarak toplumsal tabana dayalı pek çok İslami hareket, Körfez Krizi sırasında Irak'ın yanında yer almıştır. Bu yüzden Müslüman Kardeşler, her ne kadar tarihsel olarak Nasır'a karşı Suudi Arabistan'dan destek görmüş olsa da 1990'larda bu durum değişmeye başlamış ve Suudi Arabistan onlardan desteğini çekmiştir (Achar, 2004: 95-98, 101).

Mısır'da Nasır'ın, Irak ve Suriye'de ise Baas'ın baskısından kaçan pek çok Müslüman Kardeşler üyesinin, 1950'lerin ikinci yarısından itibaren istihdam edilecek nitelikli insana ihtiyaç duyan Suudi Arabistan ve diğer Körfez ülkelerine göç etmesi de uzun vadede bu gelişmeler üzerinde etkili olmuştur (Akdoğan et al., 2014: 173-175). Bu durum zaman içerisinde Suudi hanedanlığının benimsediği Vahabi öğretilerde bir çelişki oluşmasına sebebiyet vermiştir. Vahabi inancına göre halk, siyaseti yöneticilere bırakmalı ve onların aldığı kararlara itaat etmelidir. Müslüman Kardeşler ekolünde ise her bireyin bizzat siyasetle ilgilenmesi gerektiği düşüncesi yaygındır. Bu ideolojik farklılık, en nihayetinde Körfez Krizi karşısında aldıkları farklı tutum nedeniyle Müslüman Kardeşler ve Suudi Arabistan'ın yollarının tamamen ayrışmasına neden olmuştur (Yiğit, 2016: 495-496).

1990'lara kadar devam eden Suudi desteği ise zaman içerisinde bazı Müslüman Kardeşler üyelerinin Selefi düşünceden etkilenerek örgütten ayrılmasına ve İslami Cihat gibi örgütlere katılmasına sebebiyet vermiştir. Bu ayrışmada Seyyid Kutub'un düşüncesinin Müslüman Kardeşler içerisinde etkili olmaya başlaması rol oynamıştır. Kutub'un düşüncelerinin, Müslüman Kardeşlerin kurucusu El Benna'dan oldukça farklı olduğunu altını çizmek gerekir. Benna 1949'daki suikast ile öldürüldükten sonra Kutub'un örgüt üzerindeki etkisi zamanla artmış ve Benna çizgisinden uzaklaşanlar olmuştur. Kutub, Batı ve İslam medeniyetleri arasındaki uçurumdan dolayı cihat dışında başka bir mücadele yönteminin gerçekçi olmadığına inanıyordu. Bu stratejinin bir parçası olarak önce "uzak düşman" yerine "yakın düşman"a savaş açılmış ve Nasır liderliğindeki Mısır gibi pek çok Müslüman ülke, İslam dışı tanımlanmıştır. Dolayısıyla Kutub, tekfiri, yani bir Müslüman'ı kâfir olarak nitelendirmeyi caiz bulmuş ve İslami yönetimin olmadığı her toprağın cihat için meşru alan olduğunu belirtmiştir. Yani Kutub'a göre Mısır gibi devletler gerçek İslam ülkeleri değildi. Bu nedenle onlara karşı mücadele etmek mubahtı. Böylece Kutub, Dar'ül İslam'ın sınırlarını daraltarak kendisine Müslüman diyen bir kişiyi kâfir ilan etmenin uygun görülmediği geleneksel İslam inancından uzaklaşma taraftarıydı (Zubaida, 1994:

99). Benna ile Kutub'un düşünceleri arasındaki bir diğer fark ise Benna'nın ideolojisinde bireyin önceliğe sahip olmasıdır. Benna'ya göre önce tek tek fertler İslam'a kazandırılacak, böylece zamanla aile, ardından tüm toplum ve devlet aşağıdan yukarıya doğru İslamileşecekti. Kutub ise tam aksine önce devlet yönetiminin İslam'a uygun hale getirilmesini ve sonrasında toplum üzerinde İslami politika uygulanmasını önermiştir (Ülger, 2014: 165-166).

Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda 1990'lardan itibaren Suudi Arabistan'ın desteğini Müslüman Kardeşler yerine Selefi örgütlere kaydırması neticesinde İran ve Irak'ta gözlemlenene benzer şekilde İslami gruplar arasındaki ayrışmanın Mısır için de geçerli olmaya başladığı söylenebilir. Bu nedenle Selefiler, 2013'te Müslüman Kardeşlere karşı yapılan darbeyle destek vermiştir. Mısır'da gözlemlenen bu durum ise Arap Baharı sürecinde yaşanan gelişmeleri bölgesel politika açısından da değerlendirmek gerektiğini göstermektedir.

4.3. İran-Suudi Arabistan Rekabeti

Suudi Arabistan Arap Baharı sırasında Mısır'da izlediğine benzer bir politikayı, Tunus söz konusu olduğunda da devam ettirmiştir. Müslüman Kardeşler ekolünden gelen Gannuşi liderliğindeki Nahda hareketine karşı Zeynel Bin Abidin'in iktidarını sürdürmesinden yana politika üretmiştir. Hatta Suudi Arabistan'a bağlı yayın kuruluşları kendi ülkelerindeki demokrasi eksikliği karşısında sessiz kalırken, Tunus gibi ülkelerde İslamcıların zafer kazanmasından sonra gözlenen bireysel özgürlüklerle ilgili sorunlara dikkat çeken yayınlar yapmıştır (El Reşid, 2014: 421-422). Suudi Arabistan Mısır'da ve Tunus'ta Müslüman Kardeşler karşıtı tutum sergilerken, Yemen'de ise Müslüman Kardeşlerin kolu olan İslah partisi ile Husiler'e karşı birlikte hareket etmeyi yeğlemiştir (Oktav, 2019: 190-191). Tüm bunlar, Suudi Arabistan'ın da aynen rakibi İran gibi real politika izlediğini göstermektedir. Ancak bu benzerliğin dışında Arap Baharı sürecindeki gelişmeler karşısında Suudi Arabistan ve İran'ın tam tersi kutuplarda yer aldığını unutmamak gerekir. Zira Orta Doğu'da İran ve Suudi Arabistan arasında süregelen rekabetin ardında üç temel etmen yatmaktadır: mezhepsel ayrılık, enerji politikasındaki rekabet ve Basra Körfezi üzerindeki hakimiyet söz konusu olduğunda yaşanan stratejik çekişme (Erboğa, 2017: 236; Bardaji, 2016: 90).

2000'li yılların başında ortaya atılan Şii Hilali ve Şii Uyanışı gibi kavramları da bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Şii Hilali İran, Irak ve Nusayriilerin yönetimindeki Suriye ile Hizbullah etkisi altındaki Lübnan'ı kapsamaktadır. İran ayrıca Arap Baharı sürecindeki gelişmeler üzerinden Şiiilerin çoğunluğu oluşturduğu Bahreyn ve iç savaş sayesinde Yemen'de de nüfuz sahibi olmaya çalışmaktadır. Bahsi geçen bu coğrafyada İran ve Suudi Arabistan istisnasız şekilde birbirine karşıt siyasi aktörleri desteklemektedir. Şii Hilali ve Şii Uyanışı gibi kavramların ortaya çıkmasında ise 2003 Irak işgali etkili olmuştur. Yukarıda da değinildiği gibi işgalden sonra Irak'ta çoğunluğu oluşturan Şiiiler siyasi arenada önemli bir konuma erişince Orta Doğu'daki diğer Şiiiler de demokratik taleplerde bulunmaya başlamıştır. Bu yüzden Körfez ülkelerinde ufak çaplı reformlar yapılmış, örneğin Suudi Arabistan'da 2005 yılında ilk defa belediye seçimleri düzenlenmiştir. Şii Hilali kavramı da ilk olarak 2004'te Ürdün kralı tarafından ortaya atılmış (Hiltermann, 2007:

804; Mabon, 2019: 27; Finnbogason et al., 2019: 32) ve aynı yıllarda İran da ABD Başkanı Bush tarafından “şer eksen” olarak adlandırılan devletler içerisinde dahil edilmiştir. İran dini lideri Hamaney ise bu kavramın İslam dünyasını bölmek amacıyla kullanıldığını ve bunun yerine “direniş eksen”nden bahsedilmesi gerektiğini belirtmiştir (Boz, 2014: 254-255). Kasım Süleymani de Şii Hilali’nin politik değil ekonomik bir kavram olduğunu eklemiş ve bu coğrafyada dünya petrol rezervinin %80’inin bulunduğuunun altını çizmiştir (Oktav, 2019: 193). Ancak Arap Baharı sırasında özellikle Suriye konusunda Müslüman Kardeşler gibi hareketlerle İran’ın ortak tavır sergileyememesi nedeniyle İran’ın yaratmaya çalıştığı bu alternatif söylem, inandırıcılığını çok büyük oranda yitirmiştir (Sinkaya, 2014: 559).

İran’ın Arap Baharı sırasında kullandığı ilk söylem, isyanların Orta Doğu’daki İslami Uyanışı simgelemesi açısından İran devriminin uzantısı olduğu yönündeydi. Bu konudaki istisnalardan birisi, dönemin Cumhurbaşkanı Ahmedinecad olmuştur. Ahmedinecad, Arap Baharını İslami değil, “insani uyanış” olarak adlandırmıştır (Alagöz, 2019: 160). Aslında bu söylem daha kapsayıcı olduğu için İran için rasyonel bir tercih olabilirdi. Ancak seküler bir anlayış üzerine kurulacak argümanlar söz konusu olduğunda örnek alınacak alternatif ülkenin İran’dan ziyade Türkiye olmasından ötürü İranlı yetkililerin kasıtlı olarak İslami söylemi benimsemeyi tercih ettiği söylenebilir (Abdi, 2014: 210, 212). Ahmedinecad’ın farklı bakış açısının, Suriye’de yaşanan gelişmelerle de alakalı olma ihtimali yüksektir. Zira Müslüman Kardeşlere karşı rejimin desteklediği bir durumda İslami Uyanış söylemini sürdürmek mantıklı olmayabilirdi. Bu yüzden İranlı liderler İslami Uyanışı bölge halkının demokratik taleplerinden ziyade Amerikan, İsrail ve Batı karşıtlığı olarak yorumlamaya başlamıştır. Zira demokrasi vurgusu yapmaları durumunda 2009’da kendilerinin bastırıldığı Yeşil Hareketin de yeniden organize olmasına sebep verebilirlerdi. Nitekim 2011’de Arap Baharı başladığında Yeşil Hareketten gelen gösteri düzenleme taleplerine İranlı yetkililer olumsuz yanıt vermiştir (Haşemi et al., 2017: 7). Bu nedenle Suriye’deki ayaklanmalar, Suriye rejimi ABD ve İsrail karşıtı olduğu için Batı’nın komplosu olarak yorumlanmış ve rejime verilen destek bu şekilde meşrulaştırılmıştır (Şen, 2012: 101, 107-108).

Son olarak İran’ın karşısında yer alan Suudi Arabistan’ın da iç tartışmalara sahne olduğunu unutmamak gerekir. Ön plana çıkan unsurlardan birisi, Sahve hareketidir. Bunlar, kraliyet ailesini gerek siyaseten gerekse yaşam tarzı açısından Batı etkisinde olmakla suçlamaktadır (Akdoğan et al., 2014). Suudi Arabistan’daki bir diğer muhalif hareket ise ülkenin doğusunda yaşayan Şiiilerdir. Şiiiler Arap Baharında ayaklanmış, ancak Suudi Arabistan’dan ayrılma talebi yerine demokratik haklar ve ekonomik durumlarının düzeltilmesi gibi taleplerde bulunmuştur. Kadın hakları gibi konularda reform yapılmasını talep eden liberal bir kesim de vardır. Bölgesel ayrışma söz konusu olduğunda ise kendisini Osmanlı bakiyesi kozmopolit bir bölge olarak tanımlayan ve bu yüzden doğudaki Necd kökenli Selefi akımların siyasi etkisi altında kalmak istemeyen Hicaz’daki nüfusu göz önünde bulundurmamak gerekir. Son olarak ise güneydeki Necran eyaleti kendisini tarihsel olarak Yemen ile özdeşleştirmiştir (Büyükkara, 2014: 474-475, 493). Dolayısıyla gerek Mısır’daki 2013 darbesini desteklemesi

gerekse kendi içerisindeki ayrışmalardan ötürü Suudi Arabistan’ın iç siyasi yapısını ve dış politikasını da sadece din bazlı bir bakış açısı ile incelemek mümkün değildir. Ancak bu ayrışmaların siyasi karar mekanizmaları üzerinde net bir etkisi ve yansıması henüz söz konusu olmadığı için yukarıda Lübnan, Irak ve İran’a yapıldığı gibi bu konu ayrı bir bölümde ele alınmamıştır.

Suudi Arabistan’da son yıllarda kraliyet ailesi içerisinde de çok ciddi bir rekabet ortaya çıkmıştır. Hanedanlık içerisinde iktidarın, kurucu liderin en büyük oğluna geçmesi ilkesi benimsenmişti. Ancak devletin kurulmasından yaklaşık bir asır geçmişken geriye kalan oğulların çok yaşlı olması, aşılması gereken önemli bir sorun haline gelmiştir. Bu nedenle 2015’ten itibaren Ibn Suud’un torunları veliaht prens olarak atanmaya başlanmıştır. 2017’de ise Kral Salman, yeğeni olan veliaht prensi görevden alarak yerine oğlu Muhammed bin Salman’ı getirmiştir. Bu şekilde babadan oğula geçiş ilkesinin benimsenmesi, tartışmalara neden olmuştur. Zira Suudi hanedanlığı kuruluş yıllarından itibaren geniş topraklara sahip olduğu için sınırları içerisindeki otoritesini kabileler arası evlilik bağları kurarak sağlamış, bu da zaman içerisinde çok büyük bir kraliyet ailesinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dolayısıyla Suudi Arabistan siyasetinde kabileler arasındaki dengeyi gözetmek gerekmektedir ve kraliyetin kardeşler üzerinden ilerlemesi gerektiği fikri bu nedenle benimsenmiştir. 2017’de ise veliaht prensin kralın oğlu olarak belirlenmesi, bu geleneği bozduğu için bundan sonra hanedanlığın tek bir soydan ilerleme riski bulunmaktadır ve bu durum Suud ailesi içerisinde tartışmalara neden olmaktadır. Bu gelişmelerle de bağlantılı olarak aynı yıl içerisinde, aralarında birçok prensin de bulunduğu üst düzey yetkililere yönelik geniş çaplı bir rüşvet operasyonu düzenlenerek tutuklanmaları sağlanmış; böylece aile içerisindeki muhalif gruplar tasfiye edilmeye çalışılmıştır. Bu operasyon ile eş zamanlı olarak Lübnan Başbakanı Saad Hariri’nin de ülkesinde artan Hizbullah ve İran etkisi nedeniyle can güvenliğinin olmadığı gerekçesiyle Riyad’da istifa ettiğini açıklaması, Suudi Arabistan’daki bu aile içi rekabetin bölgesel politika ile de bağlantılı şekilde ele alınması gerektiğini düşündürmektedir.

5. Sonuç

Makalede ilk olarak Orta Doğu coğrafyasının jeopolitik yapısı incelenerek, Doğu Akdeniz ve Basra Körfezi’ndeki ulus-devletler arasındaki rekabete dayalı ilişki incelenmiştir. Bu bağlamda bölgesel aktörlerin dini çıkarlarından ziyade jeopolitik kaygılarla dış politikasına şekil verdiği gözlenmiştir. İkinci olarak bu argümanı desteklemek amacıyla İran, Irak ve Lübnan gibi ülkelerden örnekler sunulmuş ve bu devletler içerisindeki dini grupların çoğulcu yapısının altı çizilmiştir. Böylece Orta Doğu devletlerinin tek bir dini kimliği temsil ettikleri ve dış politika kararlarını o bağlamda aldıkları şeklindeki genellemelerin ötesine geçilmeye çalışılmış; bölgedeki gelişmeleri sadece din savaşları üzerinden okumanın ve değerlendirmenin ne kadar yeterli olduğu sorgulanmıştır. İran’a bakıldığında mollalar içerisinde var olan farklı görüşler, bu devleti basitçe teokratik nitelikli bir dış politika uygulayıcısı olarak ele almayı imkânsız kılmaktadır. Benzer şekilde Irak’taki Ayetullahlar da 2003 işgali sonrasında farklı siyasi angajmanlarda bulunarak Orta Doğu coğrafyasındaki dini aktörlerin kendi içinde bütünlükçü tek

bir yapı oluşturuyormuşçasına ele alınmasının yanlış olacağını göstermektedir. Lübnan'daki çeşitli dini ve etnik gruplar da kendi içlerinde ayrılarak farklı siyasi aktörlerle ittifak ilişkileri kurmaktadır.

Makalenin son kısmında ise Arap Baharı üzerinde durularak Suriye ve Mısır gibi ülkeler bağlamında seküler ve dini gruplar arasında yapılan iş birliğine değinilmiştir. Zira Arap Baharının başlangıcında mezhepsel çatışmalardan ziyade sosyo-ekonomik unsurlar etkili olmuştur. Ayrıca gerek Suriye gerekse Mısır'daki siyasi iş birliği ve ortaklıklar düşünüldüğünde gelişmeleri basit bir şekilde mezhep savaşları olarak ele almanın ne derece yeterli olacağı sorgulanmıştır. Zira Suriye'de sayısal olarak azınlıkta olsalar da kent kökenli ve iktisadi anlamda Suriye'nin istikrarından çıkarı olan bazı Sünni çevrelerin rejim ile 1980'lere kadar geri giden örtük bir birlikteliği söz konusudur. Mısır'da ise Selefilere gibi bazı İslamcı kesimler bir diğer İslami yapılanma olduğu düşünülen Müslüman Kardeşlere karşı yapılan 2013 darbesini desteklemiştir. Bu örnekler bize bölgede etkili olan siyasi nüfuz sahibi grupların, sadece dini kimliklerini temel alarak ittifaklar kurmadığını, çıkarları gereği gerekirse kendi tabanlarından çok farklı kesimleri temsil eden başka siyasi aktörlerle de ortaklık kurabildiğini göstermektedir.

Kaynakça

Abdi, Z. (2014). Arap Baharı Karşısında İran Dış Politikası. H. Çomak & C. Sancaktar (Ed.), *Ortadoğu Analizi*. Beta Yayınları, İstanbul, 193-216.

Ahcar, G. (2004). *Kaynayan Orta Doğu*, İthaki Yayınları, İstanbul.

Akdoğan, İ. & Kalaycı, R. (2014). Suudi Arabistan'da İhyacı Hareketler Olarak Sahve ve Vehhabilik. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 1(1), 157-186.

Alagöz, B. (2019). İran ve Ortadoğu: Kuşatılmışlık Kıskaçında Bölgesel Liderlik Arayışı. T. Oğuzlu & C. Çiçekçi (Ed.), *Ortadoğu Politikaları*. Nobel Yayıncılık, Ankara, 149-174.

Amin, S. & El Kenz, A. (2006). *Avrupa ve Arap Dünyası*. Versus Kitap, İstanbul.

Atlıoğlu, Y. (2015). Lübnan'da Din ve Siyaset: Dürzi Liderlik Örneği. *Akademik Ortadoğu*, 9(2), 1-25.

Bardaji, R. L. (2016). Religion, Power and Chaos in the Middle East. *European View*, 15, 87-95.

Başkan, B. Körfez'in İran Sorunu: Güvenlik İkileminde Çoklu İlişkiler. *Akademik Ortadoğu*, 14, 39-63.

Bayat, A. (2006). *Ortadoğu'da Maduniyet: Toplumsal Hareketler ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Bayat, A. (2016). *Siyaset Olarak Hayat*, Metis Yayınları, İstanbul.

Bekcan, U. (2014). Rusya'nın Orta Doğu'da İstikrar Arayışı. Y. Yıldırım & Y. Atlıoğlu (Ed.), *Değişen Orta Doğu'da Değişmeyen Sorunlar*. Dora Yayınları, Bursa, 169-198.

Bligh, A. (2014). Redefining the Post-Nation-State Emergence Phase in the Middle East in Light of the Arab Spring. *Journal of the Middle East and Africa*, 5(3), 201-219.

Boz, H. (2014). İran Dış Politikasının Genel Çerçevesi ve Dini Retoriği. Y. Yıldırım & Y. Atlıoğlu (Ed.), *Değişen Orta Doğu'da Değişmeyen Sorunlar*. Dora Yayınları, Bursa, 239-262.

Büyükkara, M. A. (2014). Ortadoğu'da Mezhepler ve İslami Hareketler. Z. T. Kor (Ed.), *Ortadoğu Konuşmaları*. Küre Yayınları, İstanbul, 465-494.

Demirtaş, E. (2014). *Ortadoğu'da Devlet ve İktidar*, Metis Yayınları, İstanbul.

Dirsehan, M. Ç. (2015). Ortadoğu'da Halk Hareketlerinin İşaret Ettiği Sosyoekonomik ve Sosyokültürel Sorunlar. *Akademik Ortadoğu*, 10(1), 111-130.

Dodge, T. (2020). Introduction: Between Vataniyya and Ta'ifia; Understanding the Relationship Between State-Based Nationalism and Sectarian Identity in the Middle East. *Nations and Nationalism*, 26, 85-90.

El Reşid, M. (2014). Suudilerin Dâhili İkilemleri ve Arap Ayaklanmalarına Verilen Bölgesel Yanıtlar. F. Gerges (Ed.), *Yeni Ortadoğu*. İyidüşün Yayınları, İstanbul, 401-432.

Erboğa, A. (2016). Bölgesel Dönüşüm Süreci ve Körfez Güvenliği. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 3(1), 9-38.

Erboğa, A. (2017). Suudi Arabistan'ın Suriye Stratejisi. H. B. Yalçın & B. Duran (Ed.), *Suriye Stratejileri*, Seta Yayınları, Ankara, 235-248.

Fox, J. (2001). Civilizational, Religious and National Explanations for Ethnic Rebellion in the Post-Cold War Middle East. *Jewish Political Studies Review*, 13(1/2), 177-204.

Finnbogason, D., Larsson, G. & Svensson, I. (2019). Is Shia-Sunni Violence on the Rise? Exploring New Data on Intra-Muslim Organised Violence 1989-2017. *Civil Wars*, 21(1), 25-53.

Gelvin, J. (2014). Arap İsyanlarını Anlamak. D. Çetinkaya (Ed.), *Ortadoğu: Direniş, Devrim, Emperyalizm*. İletişim Yayınları, İstanbul, 63-88.

Gengler, J. (2020). Sectarianism from the Top Down or Bottom Up? Explaining the Middle East's Unlikely Desectarianization after the Arab Spring. *The Review of Faith and International Affairs*, 18(1), 109-113.

Gerges, F. (2014). Ortadoğu Uluslararası İlişkiler Çalışmaları: Tarih, Teori ve Metodoloji Üzerine Bir Haşiye. Z. T. Kor (Ed.), *Ortadoğu Konuşmaları*. Küre Yayınları, İstanbul, 25-58.

Gündoğan, Ü. (2016). *İran ve Ortadoğu*, Adres Yayınları, Ankara.

Haddad, F. (2017). 'Sectarianism' and Its Discontents in the Study of the Middle East. *Middle East Journal*, 71(3), 363-382.

Haddad, F. (2020). Sectarian Identity and National Identity in the Middle East. *Nations and Nationalism*, 26, 123-137.

Halliday, F. (2000). *Nation and Religion in the Middle East*, Saqi Books, London.

Haşemi, N. & Postel, D. (2017). Sectarianization: Mapping the New Politics of the Middle East. *The Review of Faith and International Affairs*, 15(3), 1-13.

Hiltermann, J. (2007). A New Sectarian Threat in the Middle East? *International Review of the Red Cross*, 89(868), 795-808.

Huntington, S. (1996). *The Clash of Civilizations and the Remaking of the Modern World*, Simon & Schuster, New York.

Hurd, E. S. (2015). Politics of Sectarianism: Rethinking Religion and Politics in the Middle East. *Middle East Law and Governance*, 7, 61-75.

Kelkitli, F. A. (2014). İdealizm ve Realizm Sarkacında Soğuk Savaş Sonrası İran Dış Politikası. H. Çomak & C. Sancaktar (Ed.), *Ortadoğu Analizi*. Beta Yayınları, İstanbul, 217-236.

Khoshrokhavar, F. (2014). Arap Devrimlerinde Şiddet: Paradigmatik Bir Örnek Olarak Mısır. D. Çetinkaya (Ed.), *Ortadoğu: Direniş, Devrim, Emperyalizm*. İletişim Yayınları, İstanbul, 147-198.

Kılınc, R. (2000). Soğuk Savaş Sonrasında Basra Körfezi'nde Güvenlik: Yapılanma, Algılamalar, Politikalar. *Avrasya Dosyası*, 6(1), 6-27.

Koldaş, U. (2014). Çok Sahipli Sahipsizlik: Arap Baharı ve Yeni Üçüncü Dünyacılığın Çıkmazlarında Filistin Meselesi. *Akademik Ortadoğu*, 9(1), 1-27.

Köprülü, N. (2011). Ürdün Haşimi Krallığı ve Siyasal Liberalleşme Süreçleri: 2010 Parlamento Seçimlerinin İçsel ve Bölgesel Dinamikler Açısından Bir Değerlendirmesi. *Akademik Ortadoğu*, 5(2), 43-60.

Lai, B. (2006). An Empirical Examination of Religion and Conflict in the Middle East, 1950-1992. *Foreign Policy Analysis*, 2, 21-36.

Löbmeier, H. G. (2007). Suriye: Leviathan'ın Dıyarı. F. İbrahim & H. Wedel (Ed.), *Ortadoğu'da Sivil Toplumun Sorunları*. İletişim Yayınları, İstanbul, 93-116.

Mansfield, P. (2012). *Ortadoğu Tarihi*, Say Yayınları, İstanbul.

Mellon, J. G. (2001). Islam and International Politics: Examining Huntington's 'Civilizational Clash' Thesis. *Totalitarian Movements and Political Religions*, 2(1), 73-83.

Mercan, M. H. (2016). 1970'ten Günümüze Suriye Dış Politikasının Temel Parametreleri. M. A. Okur & N. Salık (Ed.), Suriye. Nobel Yayınevi, Ankara, 239-262.

Milton-Edwards, B. (2005). Politics and Religion. Y. Choueiri (Ed.), A Companion to the History of the Middle East. Blackwell, Oxford, 444-461.

Moazzam, A. A. (2017). Transcending Dualism in Samuel Huntington's Clash of Civilizations Thesis: Some Critical Reflections. South Asian Survey, 21(1&2), 64-76.

Mostafa, N. (2014). Arap Devrimleri ve Uluslararası Sistem. Z. T. Kor (Ed.), Ortadoğu Konuşmaları. Küre Yayınları, İstanbul, 59-102.

Oktav, Ö. Z. (2019). Suriye Krizi Sürecinde Suudi Arabistan'ın Değişen Stratejileri ve Arap Dünyasında Değişen Dengeler. T. Oğuzlu & C. Çiçekçi (Ed.), Ortadoğu Politikaları. Nobel Yayıncılık, Ankara, 175-200.

Okyar, O. (2015). İran ve Arap Baharı: Çift Taraflı Aynadaki Asimetri mi? Uluslararası İlişkiler, 12(45), 61-82.

Özdemir, Ö. B. (2016). Suriye-İran İlişkileri. M. A. Okur & N. Salık (Ed.), Suriye. Nobel Yayınevi, Ankara, 341-360.

Özkan, F. (2016). Tarihsel Perspektiften 21. Yüzyıl Orta Doğu'sunu Anlamak. R. İzol & T. Öztürk (Ed.), 21. Yüzyılda Orta Doğu: Bölgesel Politikalar, Uluslararası Sorunlar, Küresel Aktörler. Seçkin Yayıncılık, Ankara, 15-46.

Rorbaek, L. L. (2019). Religion, Political Power and the 'Sectarian Surge': Middle Eastern Identity Politics in Comparative Perspective. Studies in Ethnicity and Nationalism, 19(1), 23-40.

Rosen, D. (2009). Religion, Identity and Mideast Peace. The Review of Faith and International Affairs, 7(2), 55-59.

Roy, O. (2013). Küreselleşen İslam, Metis Yayınları, İstanbul.

Roy, O. (1994). Siyasal İslam'ın İflası, Metis Yayınları, İstanbul.

Rubin, B. (2002). Jeopolitik ve Ortadoğu. Avrasya Dosyası, 8(4), 40-50.

Salihi, E. (2014). Irak Devletini 2003 Sonrası Yeniden Yapılandırma Süreci ve Çatışma. Y. Yıldırım & Y. Atıoğlu (Ed.), Değişen Orta Doğu'da Değişmeyen Sorunlar. Dora Yayınları, Bursa, 95-136.

Salloukh, B. F. (2013). Arab Uprisings and the Geopolitics of the Middle East. International Spectator, 48(2), 32-46.

Sarı, İ. (2015). 1979 Devrimi Sonrası İran'ın Rejim Paradigması ve Dış Politika Yönelimleri. Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi, 2(1), 95-135.

Senghaas, D. (1998). A Clash of Civilizations: An Idee Fixe? Journal of Peace Research, 35(1), 127-132.

Sinkaya, B. (2014). Arap Baharı Sürecinde İran'ın Ortadoğu Politikası. Z. T. Kor (Ed.), Ortadoğu Konuşmaları. Küre Yayınları, İstanbul, 549-576.

Süer, B. (2012). Suriye'de Değişim Çabaları: Bir Bağlam ve Süreç Analizi. Akademik Ortadoğu, 6(2), 1-20.

Şahin, M. (2011). Şii Jeopolitiği. T. Yılmaz & M. Şahin (Ed.), Ortadoğu Siyasetinde İran. Barış Kitap, Ankara, 177-196.

Şen, G. (2012). İran ve Arap Baharı. Ortadoğu Etütleri, 3(2), 95-118.

Taşkın, Y. (2014). İran: Yol Ayrımında Bir Devlet ve Toplum. D. Çetinkaya (Ed.), Ortadoğu: Direniş, Devrim, Emperyalizm. İletişim Yayınları, İstanbul, 219-268.

Turan, D. (2007). Ahmedinejad ve İran Dış Politikası. K. Dağcı & A. Sandıklı (Ed.), Satranç Tahtasında İran. Tasam Yayınları, İstanbul, 258-272.

Ülger, İ. K. (2014). Müslüman Kardeşler Teşkilatının İdeolojisi. H. Çomak & C. Sancaktar (Ed.), Ortadoğu Analizi. Beta Yayınları, İstanbul, 157-170.

Yavuz, H. (2016). Suriye-İsrail İlişkileri. M. A. Okur & N. Salık (Ed.), Suriye. Nobel Yayınevi, Ankara, 361-390.

Yaylacı, İ. (2014). Mısır'da İhvan-ı Müslimin ve İslamcılık. Z. T. Kor (Ed.), Ortadoğu Konuşmaları. Küre Yayınları, İstanbul, 135-164.

Yiğit, D. (2014). Arap Baharında Katar Dış Politikası ve Suudi Arabistan Rekabeti. H. Çomak & C. Sancaktar (Ed.), Ortadoğu Analizi. Beta Yayınları, İstanbul, 171-192.

Yiğit, D. (2016). Suudi Arabistan'ın Suriye Politikası. H. Çomak, C. Sancaktar & Z. Yıldırım (Ed.), Suriye Krizi. Beta Basım, İstanbul, 491-498.

Zubaida, S. (1994). İslam, Halk ve Devlet, İletişim Yayınları, İstanbul.